

مطالعه نقش مایه گل در ایران پیش از اسلام و تطبیق آن با نشان‌های قرآن‌های سده چهارم تا نهم ه.ق.*

مریم خدام محمدی** محسن مرآئی***

چکیده

در دوره‌های مختلف تاریخی همواره تأثیرپذیری هنر هر دوران از آیین، دین و اعتقادات حاکم بر هر جامعه وجود داشته است. علاوه بر آن پیشینه تاریخی و اعتقادی جامعه مورد بررسی نیز سهم بزرگی را در شکل‌گیری هنر آن عهده‌دار بوده است. ایرانیان طی دوره‌های مختلف تاریخی با دقت و ظرافت تمام به خلق آثاری ارزنده دست یافتند و برای زیباتر جلوه‌نمودن، آنها را با نقش‌مایه‌های متنوع آراستند. پس از اسلام بیشترین تلاش هنرمندان صرف نگارش و آراستن آیات الهی و به‌ویژه قرآن، کتاب آسمانی مسلمانان، گردید. یکی از پرکاربردترین آرایه‌های قرآنی را می‌توان نشان‌های قرآنی دانست که استفاده زیاد از نقش‌مایه گل در حالت‌های گوناگون در آن دیده می‌شود. معرفی و تحلیل نقش‌مایه گل در آثار ایران پیش از اسلام و تطبیق این نقش‌مایه با نشان‌های قرآنی، هدف اصلی این تحقیق است. سؤالات تحقیق عبارت‌اند از: وجوه تشابه بین نقش‌مایه گل در نشان‌های قرآنی و آثار ایران پیش از اسلام کدام است؟ وجوه تشابه در کدام دسته از نقوش گل‌ها دیده می‌شود؟ برای رسیدن به پاسخ این سؤالات، نمونه‌هایی از نشان‌های قرآنی در بردارنده نقش‌مایه گل متعلق به قرآن‌های قرن‌های چهارم تا نهم ه.ق. انتخاب و با نمونه‌های مشابه در آثار ایران باستان، مطابقت داده شد.

این تحقیق، به روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی با بررسی اسناد کتابخانه‌ای و مشاهده آثار به گردآوری داده‌ها پرداخته است. نتایج آن، نشان داد که در نشان‌های پنج‌آیه، نشان‌های متصل به سرسوره و نشان‌های حزب و جزء و نشان‌های تزیینی می‌توان نقش‌مایه گل را ملهم از نقوش به‌کاررفته در آثار ایران باستان، از دوره پیش از زردشت تا دوره ساسانیان، مشاهده نمود که در حالت‌ها و زوایای گوناگون به‌کار رفته است.

کلیدواژگان: قرآن، ایران پیش از اسلام، نشان‌های قرآن، نمادشناسی، گل چندپر.

* مقاله پیش‌رو، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد مریم خدام محمدی «بررسی و تحلیل نشان‌ها در قرآن‌های سده ۴-۹ ه.ق. (با تأکید بر قرآن‌های آستان قدس رضوی» به راهنمایی دکتر محسن مرآئی است.

** کارشناس‌ارشد پژوهش هنر، دانشگاه شاهد، تهران.

*** استادیار، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران.

مقدمه

کتابت قرآن کریم را در کنار معماری و تزیینات وابسته به آن شاید بتوان مهم‌ترین هنر مسلمانان دانست. همچنین، در هنر اسلامی- ایرانی جایگاهی بالاتر از زیبایی ظاهری را برای نقوش تزیینی می‌توان در نظر گرفت. این نقوش تزیینی با پیشینه قوی خود که ریشه در ایران پیش از اسلام و یا سایر تمدن‌های مجاور دارد با ورود اسلام در خدمت آراستن آیات قرآنی قرار گرفت. احترام و تکریم مسلمانان نسبت به قرآن مجید، نهایت توجه و کوشش هنرمندان اسلامی را در تزیین صفحات قرآنی برانگیخت؛ و تذهیب قرآن در کنار خوش‌نویسی که هنری شایسته در اسلام بر شمرده می‌شد، جایگاهی ویژه پیدا نمود. همچنین به دلیل اهمیت و جایگاهی که قرآن برای مسلمین داشت، تزیین قرآن با گران‌بهاترین مواد و به دست بهترین هنرمندان با نهایت دقت و ظرافت انجام می‌گرفت. نخستین تزیینات قرآن در قالب نشان‌هایی جهت جداسازی آیات و همچنین تزییناتی به منظور جداسازی سوره‌ها از یکدیگر آغاز گشت. پس از آن، نشان‌هایی برای جدا کردن هر پنج و ده آیه و یا آیات سجده‌دار و آغاز حزب و جزء به کار رفت. کاربرد زیاد این نشان‌ها و تزیینات نفیس آنها به‌ویژه در قرآن‌های شاخص و شباهت بین نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در تذهیب قرآن به‌ویژه نشان قرآنی و آثار ایران پیش از اسلام و تکرار نقش‌مایه گل، سبب گردید تا هدف این پژوهش در راستای معرفی و تحلیل نقش‌مایه گل در آثار ایران پیش از اسلام و تطبیق این نقش‌مایه در نشان‌های قرآنی باشد. افزون بر این، معرفی و دسته‌بندی انواع گل‌های به‌کاررفته در نمونه‌های مورد بررسی بخش دیگری از هدف این نوشته را تشکیل خواهد داد. در این پژوهش، سؤال اصلی این‌گونه مطرح گردیده است: وجوه تشابه بین نقش‌مایه گل در نشان‌های قرآنی و آثار ایران پیش از اسلام کدام است؟ و سوال فرعی: وجوه تشابه در کدام دسته از نقوش گل‌ها دیده می‌شود؟ انجام پژوهش حاضر به دلیل شناسایی تداوم کاربرد نقش‌مایه گل در تزیین نشان‌های قرآنی که خود بخشی از هنر کتاب‌آرایی ایران را تشکیل می‌دهد، اهمیت دارد. به‌ویژه آنکه تاکنون در راستای تحلیل نقش‌مایه‌های مشترک کتاب‌آرایی و تزیین نسخ قرآنی و آثار پیش از اسلام ایران، پژوهشی انجام نگرفته است. بی‌توجهی به تداوم کاربرد نقش‌مایه گل به‌عنوان یکی از پرکاربردترین نقش‌مایه‌ها در کتاب‌آرایی و به‌ویژه تزیین نشانه‌های قرآنی می‌تواند موجب گسست فرهنگی و فراموش شدن سنت‌های گذشته شود. از سوی دیگر امروزه با گسترش تکنولوژی و تنوع طرح‌های وارداتی، استفاده از طرح‌های اصیل و باارزش

ایرانی روندی روبه افول را طی می‌کند. بنا بر این، پژوهش حاضر در جهت معرفی تداوم و استمرار کاربرد نقوش کهن و اصیل در هنرهای گوناگون می‌تواند عامل حفظ هویت در تولیدات معاصر محسوب گردد. البته بررسی مبانی نظری و مفاهیم نقش‌مایه گل در ایران باستان و تداوم احتمالی آن دیدگاه‌ها در دوران اسلامی، موضوع این پژوهش نیست و فرصت دیگری را می‌طلبد. به همین دلیل، رویکرد پژوهش حاضر معطوف به مطالعه طرح و نقش است و اشاره به مفاهیم و مبانی نظری، کوتاه و گذرا خواهد بود.

پیشینه پژوهش

برخی از محققین تنها به بررسی نقش‌مایه‌ها در کتاب‌آرایی ایران پرداخته‌اند؛ همچون *اتینگه‌اوزن* (۱۳۸۷) در مقاله‌ای از کتاب «سیری در هنر ایران» که به فن تذهیب و نسخ خطی اختصاص دارد، به نحوه شکل‌گیری و تکامل هر یک از آرایه‌ها از جمله تزیین سرفصل و حاشیه‌ها در کتاب‌ها می‌پردازد. نویسنده به اشاره کلی آرایه‌های نشان‌هایی چون پایان آیات‌ها و نشان‌های پنج‌مین و دهمین آیه و تقسیم‌بندی بین جزءها بسنده می‌کند. *لینگز* (۱۳۷۷) نیز در کتاب «هنر خط و تذهیب قرآنی»، بیشتر از نظر معنایی به بررسی نقش‌مایه‌های قرآنی می‌پردازد و به‌طور مختصر، به نقش‌مایه درخت توجه نموده است.

در برخی دیگر از منابع همچون در فصول مختلفی از کتاب «سیری در هنر ایران» به سرپرستی *پوپ و آکرمن* (۱۳۸۷)، به بررسی نقش‌مایه‌ها در آثار پیش از اسلام ایران همراه با نمونه‌های تصویری پرداخته شده است.

در بین منابع بررسی‌شده، کتاب «اسرار مکنون یک گل» از *بلخاری* (۱۳۸۴) را می‌توان از جمله پژوهش‌های نزدیک به پژوهش حاضر دانست. نویسنده به رمزشناسی گل نیلوفر در آیین‌های شرقی اعم از آیین و هنر هندو، بودیزم، ایران باستان و مصر باستان پرداخته است. در مقاله «بررسی نقش نیلوفرآبی در هنر ایران باستان و دوره اسلامی»، *رضوی و خواج‌گیر* (۱۳۹۲)، باینکه این نقش‌مایه را در آثار پیش از اسلام ایران و ادامه استفاده از آن را در دوره اسلامی بر روی آثاری چون فرش، منسوجات و تزیینات وابسته به معماری و صنایع دستی بررسی کرده اما تفاوت آن با مقاله پیش‌رو در عدم نام‌گذاری یکسان گل نیلوفرآبی و بررسی نکردن این نقش‌مایه در کتاب‌آرایی و تزیین نشان‌های قرآنی است. در مقاله «بررسی تأثیر تزیینات نگاره‌های بازمانده از مانویان در تزیین قرآن‌های قرون اولیه اسلامی موجود در موزه قرآن امام رضاع»، *شیرازی و صادق‌پور* (۱۳۹۱)، پس از بررسی

در یک تقسیم‌بندی کلی (از لحاظ محل قرارگیری در صفحه)، نشان‌ها را می‌توان به نشان پنج‌آیه، ده‌آیه، حزب، جزء و سجده تقسیم‌بندی نمود. تمامی این نشان‌ها به‌منظور محاسبه و شمارش آیات جهت اطلاع قاریان یا تلاوت‌کنندگان قرآن مجید بود و در نشان‌های جزء و سجده، تلاوت‌کننده را از آغاز جزء و یا آیه سجده‌دار مطلع می‌ساخت. این نشان‌ها در قرن‌های یکم و دوم ه.ق. به‌دست خوش‌نویس و در هنگام کتابت قرآن انجام می‌پذیرفت اما پس از آن، مذهبین به طرح و تزیین این نشان‌ها پرداختند (خدامحمدی و مراثی، ۱۳۹۴: ۹). این نشان‌ها در ابتدا، تنها درون متن کاربرد داشت اما به‌تدریج، ترسیم و تزیین نشان‌ها در حاشیه نیز متداول گردید. تزیینات این نشان‌ها شامل خوش‌نویسی، نقوش هندسی و نقوش گیاهی بود که در این میان یکی از نقوش متداول در بسیاری از این نشان‌ها به تصویر گل در حالات گوناگون اختصاص داشت.

نقش‌مایه گل در آثار ایران باستان

در هنر ایران در همه دوره‌ها هنرمندان با شور و اشتیاق فراوان و با مهارت کامل به تزیین پرداخته‌اند. به عقیده پوپ و آکرمن، عناصر بازنمودی به‌کاررفته در آثار و در طول سده‌های پیشین برگرفته از اجرام آسمانی و چرخ گردونی که سرنوشت بشر را رقم می‌زند؛ زمین، درخت‌های نمادین و جانوران است و به نظر ایشان از اینها سه دسته از طرح‌های هندسی، گیاهی و پیکره‌ای ساخته شد (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷: ۳۱۲۳). پوپ می‌نویسد که محیط مادی نیز کارمایه‌ها و نقوش‌های اصلی را فراهم می‌سازد و گیاهان ایران که در محیط طبیعی خود جلوه خاصی دارند، در میان ایرانیان نوعی کیش پرشور پرستش گل پدید آورده‌اند که در اشکال و درجات گوناگون عنصر مرکزی و حتی قانونی، هنر تزیین آنها را نشان می‌دهد (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۲۵).

نمونه نخستین این نقش بر سفالینه‌های شوش (تصویر ۱)، نقش برجسته‌های آشوری و مفرغ‌های لرستان (تصویر ۲)، قابل‌شناسایی است که اپهام پوپ نیز از این نقش‌مایه با عنوان گلواره خورشید نام برده است (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷: ۳۱۲۶). دو مکتم نیز گل‌های ۱۲ پر حجاری‌های تخت جمشید (تصویر ۳) را گلواره می‌داند (دومکتم، ۱۳۸۷: ۴۱۱). *بالترو شائیتیس* نیز این نقش‌مایه را گلواره نامیده است که نوک گلبرگ‌های آن ممکن است گرد و یا زاویه‌دار باشد (*بالتروشائیتیس*، ۱۳۸۷: ۷۸۰). گیرشمن از گل چندپر به فرم دایره‌ای اما با گلبرگ‌های نوک‌تیز با عنوان نیلوفرآبی نام می‌برد (گیرشمن، ۱۳۹۰: ۱۸۹). همچنین *استانلی کسن*، منبع اخذ طرح پباله‌های هخامنشی و ظروف مسطح مرتبط با آنها را از گلواره و نیلوفرآبی و همچنین گلواره

ویژگی‌های تزیینات به‌کاررفته در قرآن‌های قرن‌های یکم تا ششم ه.ق. به بررسی و تطبیق آرایه‌های قرآنی با نگاره‌های مانویان می‌پردازد. گرچه مقاله حاضر کلیه آرایه‌های قرآنی از جمله سرسوره‌ها، حاشیه‌ها و نشان‌های پایان آیتی و پنج آیه و ده آیه را مدنظر داشته اما اهمیت تحقیق در تطبیق آن با نقوش مانویان است.

به‌طور کلی، در هیچ‌کدام از پژوهش‌های ذکرشده، نقش گل در کتاب‌آرایی و به‌ویژه ترسیم و تزیین نشان‌های قرآنی با نمونه‌های مشابه آن با دیگر آثار پیش از اسلام ایران تطبیق داده نشده است؛ و این نکته، عامل تمایز پژوهش پیش‌روست.

روش پژوهش

از نظر هدف، بنیادی و براساس ماهیت و روش، توصیفی - تحلیلی است. همچنین پژوهش حاضر از جمله تحقیقات کیفی محسوب می‌شود که در آن پس از توصیف نقش‌مایه‌های گل در نشان‌های قرآنی و بررسی جایگاه این نقش‌مایه در هنر ایرانیان پیش از اسلام، به معرفی نمونه‌های موجود بر روی آثار این دوران اشاره خواهد شد. درنهایت، به تطبیق نقش‌مایه گل در نشان‌های قرآنی با آثار پیش از اسلام ایران خواهد پرداخت. مبنای تجزیه و تحلیل اطلاعات، تطبیق موارد و استدلال عقلی است. اطلاعات نیز به روش کتابخانه‌ای و مشاهده‌ای با ابزار فیش، کارت مشاهده و عکس‌برداری گردآوری شده است. با در نظر گرفتن اینکه پژوهش حاضر جزء پژوهش‌های کیفی محسوب می‌شود، نمونه‌گیری و حجم نمونه براساس اهداف تحقیق و در طول تحقیق، شکل گرفته است. جامعه‌آماری، دربردارنده تمامی نسخه‌های قرآنی در دسترس شاخص و دارای ویژگی تاریخی قرن‌های چهارم تا نهم ه.ق. است. نیز در دوره پیش از اسلام، نقش‌مایه گل به‌کاررفته در ظروف و تزیینات وابسته به معماری و کتب‌آرایی را دربرمی‌گیرد که با روش نمونه‌گیری انتخابی انجام پذیرفته است.

تعاریف و مبانی نظری تحقیق

نشان‌های قرآنی

در آغاز، تذهیب قرآن بسیار ساده و کاربردی بود اما به‌تدریج بر تزیینات آن اضافه گشت. نیاز به جداسازی آیات و سوره‌ها، نخستین تزیینات در قالب پایان آیتی‌ها و سرسوره‌ها و نیاز به جداسازی دیگر تقسیمات قرآنی، نشان‌هایی چون علائم خمس، عشر، حزب و سجده را سبب گردید. این نشان‌ها همانند دیگر آرایه‌های قرآنی در ابتدا تنها کاربردی بود اما در طول دوران از صورت ساده نخستین فاصله گرفت و در دوره‌هایی به درجه بالایی از ظرافت و زیبایی خود رسید.^۱

میان، از اهمیت ویژه ایزدمهر و ایزدبانوی آناهیتا نمی‌توان غافل بود. از طرف دیگر، پرستش مهر (خورشید) از زمان‌های بسیار کهن در جهان متداول بوده و در بیشتر آیین‌ها و اساطیر مردم جهان، خورشید بسیار زودتر از ادیان توحیدی موردستایش و پرستش قرار گرفته است. همچنین محققان، خاستگاه اولیه آن را ایران دانسته‌اند. نیز نیلوفر در اسطوره‌های ایرانی نماد آناهیتا یا همان ایزد آب است. وجود پیکره‌ها و آثاری از هزاره اول و دوم پیش از میلاد در تپه گیان و سیلک و تپه‌حصار به‌ویژه در ایلام و لرستان حکایتگر اهمیت آناهیتا پیش از ورود آریایی‌ها به ایران است. برای نمونه، در سرسجاق‌های لرستان در مرکز، تصویر مادر خدا یا آناهیتا نقش بسته است (تصویر ۴). علاوه بر آن نیلوفر در هندوئیسم، بودیزم و اندیشه مصریان نسبتی با خدایان خالق داشته که در هنر آنها جایگاه ویژه‌ای پیدا کرد و بارها به کار رفته است. ایرانیان باستان گل نیلوفر را گرمی می‌داشتند و در دوره هخامنشیان جشنی به همین نام در ششمین روز خرداد برپا می‌داشتند. در دوره اشکانیان نیز آناهیتا در کنار اهورامزدا و میترا پرستش می‌شد.

تصویر ۱. ظرف سفالی، شوش ۲۰۰۰ ق.م. موزه لوور (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۱)

تصویر ۲. برنز لرستان، موزه لوور پاریس (Godard, ۱۹۶۲: ۵۱)

تصویر ۳. حجاری دیوار تخت جمشید (بهار و کسرائیان، ۱۳۹۰)

چندپر را طرح گسترش یافته گل‌های نیلوفر می‌داند (کسن، ۱۳۸۷: ۴۶۷). بالتروشائیتیس نمونه‌هایی از نقوش به‌دست آمده از گچ‌بری‌های شهر کیش در دوره ساسانی را که سه گلبرگ دارد، برمبنای نیلوفرآبی دانسته است (بالتروشائیتیس، ۱۳۸۷: ۷۶۷). ابوالعلاء سودآور، حجاری‌های بخشی از دیوارهای تخت جمشید را که در آن گل‌هایی در ردیف‌های گوناگون روییده است (تصویر ۳)، ترکیبی از گل نیلوفر و آفتابگردان می‌داند که گویی گل آفتابگردان از بطن گل نیلوفر روییده است. همچنین به نظر وی، ترکیب آن دو با یکدیگر علاوه بر اینکه اشاره به این باور قدیم ایرانیان داشت که شب هنگام آفتاب به دریا فرومی‌رفت و سحرگاهان از آن برمی‌خواست، بیانگر این نیز بود که ایزد آب‌ها به‌عنوان نگهدارنده فرّ و ایزد خورشید به‌عنوان بخشاینده فرّ، دو عامل مکمل و ملازم بودند. وی گل‌های دایره‌ای شکل با گلبرگ‌هایی در اطراف آنها را گل آفتابگردان نامیده است (سودآور، ۱۳۸۴: ۷۵).

در فصلی از بندهش که به آفرینش گیاهان اختصاص دارد، چنین آمده است: «هر گلی از آن امشاسپندی است، مورد و یاسمن، هرمزد را خویش است و یاسمن سپید، بهمن را و مرزنگوش، اردیبهشت را و شاه اسپرغم، شهریور را. پلنگ مشک، سپندارمز را و سوسن، خرداد را و چمبگ، امرداد را. بادرنگ دی، به آذر را و آذربون، آذر را و نیلوفر، آبان را و مرو سفید، خور را. نرگس، ماه را. بنفشه، شیر را. گل همیشه بشکفته، مهر را و خیری سرخ، سروش را و نسترن، رشن را و...» (فرنیغ‌دادگی، ۱۳۹۰: ۸۸). برخی از محققین، نمونه‌های گل چندپر را که بیشتر نمونه‌های آن در قالب ۱۲ پر در آثار پیش از اسلام ایران به‌ویژه در حجاری‌های تخت جمشید مشاهده شده است، به گل نیلوفرآبی تشبیه کرده‌اند. اما با استناد به بندهش به نظر می‌رسد که بین این نقش‌مایه و مهر و خورشید ارتباط نزدیکی برقرار باشد و بیشتر می‌توان این گل را به گل همیشه بشکفته (همیشه‌بهار) نسبت داد تا نیلوفر. در این مقاله باوجود اختلاف نظرهای گوناگون، تمامی نقش‌مایه‌های گل به فرم دایره با گلبرگ‌های گرد یا زاویه‌دار را اگر در یک ردیف ترسیم شده باشند و احتمالاً به گل همیشه‌بهار، گل نسترن و یا گل بنفشه و... اشاره داشته باشد، گل چندپر و گل‌هایی با گلبرگ‌هایی در چند ردیف، گل نیلوفر نامیده می‌شود.

مصادیق نقش‌مایه گل در آثار ایران باستان

از پرکاربردترین نقش‌مایه‌ها در اشیای ایران باستان می‌توان از گل‌ها و درختان گوناگون نام برد که هر کدام ریشه در اعتقادات و بینش ایرانیان باستان داشت و به‌ویژه میان آنها ارتباط تنگاتنگی با مهرپرستی و پس از آن زردشتی و مانویت برقرار بود. در این

گل چندپر

بیشترین نمونه‌های مشاهده شده گل‌های چندپر در میان آثار به دست آمده از شوش، لرستان و مارلیک را گل‌های ۴، ۸، ۱۲ پر و یا تعداد گلبرگ‌های بیشتر از ۲۰ برگ تشکیل می‌دهد (جدول ۱). این نقوش بیشتر در قسمت اصلی ظروف در میان نقوش حیوانی و گیاهی دیگر به چشم می‌خورد و کمتر به صورت نواری تزئینی در حاشیه به کار رفته است. در آثار به جامانده از دوره هخامنشیان این نقش را در حجاری‌های تالار آپادانا و پایه ستون‌های تخت جمشید و پیچک سرستون‌ها در تخت جمشید و شوش همچنین، تزئینات لباس کمانداران در کاخ شوش می‌توان مشاهده نمود؛ که در آثار این دوره نقش این گل به طور متناوب و تکرار شونده بر سطوحی وسیع از جمله حاشیه‌های حجاری‌های تخت جمشید و یا تزئین لباس‌های سربازان به کار رفته است. این گل بر روی آثار اشکانیان که متأثر از هنر یونانی بود همچنین بر روی ظروف و گچ‌بری‌های ساسانیان نیز به کار رفته است. در آثار به دست آمده از مانویان نیز نقش این گل را می‌توان مشاهده نمود که به صورت هاله‌ای دور سر قدیس را فرا گرفته و می‌توان آن را به ایزدمهر نسبت داد.

گل نیلوفر

در کل، نقش گل نیلوفر در آثار پیش از اسلام ایران را از دو نمای: از بالا (تصویر ۵) و روبرو (تصویر ۶) و همچنین به صورت واژگون (تصویر ۸)، می‌توان مشاهده نمود.

تصویر ۴. سرسنجاق لرستان (گريشمن، ۱۳۹۰: ۴۹)

ترسیم گل نیلوفر در نمای از بالا

در این شیوه که بیشتر به صورت برجسته کاری بر بدنه یا سطح مقطع پایینی ظروف به کار رفته است، درون فرم دایره در چند ردیف گلبرگ‌هایی به چشم می‌خورد که گلبرگ‌های ردیف بالایی در میانه گلبرگ‌های ردیف زیرین ترسیم شده است. بیشترین نمونه‌های گل نیلوفر در این شیوه را در میان ظروف به دست آمده از دوره هخامنشیان و ساسانیان می‌توان دید. همچنین یکی از واضح‌ترین نمونه‌های ترسیم نیلوفر با زاویه دید بالا در حجاری‌های بیستون در دوره ساسانی به کار رفته است. در صفحه‌ای از کتاب مانوی، تصویر دو ایزد نشسته بر همان گل (احتمالاً نیلوفر) دیده می‌شود. البته این گونه به تصویر کشیدن ایزدان بر روی گل نیلوفر قبل از آن در هند مرسوم بوده است. نمونه‌هایی از ترسیم گل نیلوفر در نمای از بالا را در جدول ۲، می‌توان مشاهده نمود.

ترسیم گل نیلوفر از نمای روبرو

نمونه از آن در جدول ۳ در دست یکی از پادشاهان هخامنشی قرار گرفته است. همچنین در حاشیه ظروف هخامنشی و ساسانی به صورت نواری تزئینی و بر روی گچ‌بری‌های ساسانی قابل مشاهده است.

به عقیده فیلیس آکرمن، گیاه نیلوفر آبی چندین سده پیش‌تر از آن از آثار به دست آمده از دوره هخامنشیان، در سوریه مانند نقش تزئینی به کار برده شد که به احتمال زیاد از مصر به مجموعه هخامنشی وارد گردیده بود (آکرمن، ۱۳۸۷: ۱۰۶۷). همچنین روژه باستید منشأ سرستون‌های نیلوفری را مصر می‌داند (باستید، ۱۳۷۴). هر چند این امکان وجود دارد که ترسیم گل نیلوفر در معماری هخامنشی متأثر از معماران مصری باشد اما پیشینه حضور این گل را در فرهنگ و هنر ایران باستان نمی‌توان نادیده انگاشت. چنانچه در بخش‌هایی از لوح نقره به دست آمده از لرستان، نخستین تصاویر نیلوفر را می‌توان مشاهده نمود (تصویر ۶)؛ شواهدی از روابط ایران و مصر از این دوره به دست نیامده است.

نخستین نمونه گل شاه‌عباسی (ختایی) را در تصویر ۷ بر روی قطعاتی از ابریشم گلدوزی شده مانوی می‌توان مشاهده نمود که می‌توان به نوعی آن را ملهم از گل نیلوفر آبی دانست.

تصویر گل نیلوفر به صورت واژگون

در میان تمامی تمدن‌ها درخت‌زندگی، درخت حیات زایش و آفرینندگی است. درباره نیلوفر نیز این گل در اعتقادات انسان باستان به معنای ظهور

تصویر ۵. گل نیلوفر - حجاری طاق‌بستان (هرمان، ۱۳۷۳: ۱۰۱)

جدول ۱. نقش مایه گل چندپر بر روی آثار پیش از اسلام ایران

شناسنامه اثر	تصویر	شناسنامه اثر	تصویر	شناسنامه اثر	تصویر
جنس اثر: درپوش لعابدار تاریخ خلق اثر: قرن ۱۲ ق.م.		جنس اثر: طرف طلا محل خلق اثر: املش تاریخ خلق اثر: قرن ۸ و ۹ ق.م. محل نگهداری اثر: مجموعه خصوصی نیویورک		جنس اثر: برنز محل خلق اثر: لرستان تاریخ خلق اثر: _____ محل نگهداری اثر: موزه لوور	
جنس اثر: نقش برجسته سنگ محل خلق اثر: تخت جمشید تاریخ خلق اثر: قرن ۵ ق.م. محل نگهداری اثر: تخت جمشید		جنس اثر: سنگ محل خلق اثر: شوش تاریخ خلق اثر: قرن ۴ ق.م. محل نگهداری اثر: موزه لوور		جنس اثر: مهر گلی تاریخ خلق اثر: ۳۳۰-۲۶۰ ق.م. تپه گیان نهاوند محل نگهداری: موزه لوور	
جنس اثر: بشقاب نقره تاریخ خلق اثر: هخامنشیان محل نگهداری اثر: موزه بریتانیایی		جنس اثر: گچ بری تاریخ خلق اثر: ساسانی محل نگهداری اثر: موزه هنری پنسیلوانیا		تاریخ خلق اثر: قرن ۱۸-۱۰ ق.م. محل نگهداری اثر: متروپولیتن	
جنس اثر: گچ بری تاریخ خلق اثر: ساسانی محل نگهداری اثر: موزه هنری متروپولیتن		جنس اثر: سفال لعابدار تاریخ خلق اثر: قرن ۹-۱۰ ق.م. محل نگهداری اثر: موزه بریتانیایی		جنس اثر: نقاشی دیواری تاریخ خلق اثر: دوره مانوی پنجگنت محل نگهداری: _____	
جنس اثر: سفال لعابدار تاریخ خلق اثر: دوره هخامنشیان، شوش محل نگهداری: موزه لوور		جنس اثر: سرستون سنگی تاریخ خلق اثر: دوره ساسانیان محل نگهداری: بیستون		جنس اثر: بشقاب نقره تاریخ خلق اثر: اشکانیان محل نگهداری اثر: _____	
جنس اثر: سفال تاریخ خلق اثر: دوره ساسانی یا اوایل ساسانی محل نگهداری: گالری نلسن		جنس اثر: نقاشی دیواری تاریخ خلق اثر: دوره مانوی پنجگنت محل نگهداری: _____		جنس اثر: بشقاب نقره تاریخ خلق اثر: ساسانی محل نگهداری: موزه ارمیتاژ	
جنس اثر: کاغذ تاریخ خلق اثر: دوره مانوی محل نگهداری: موزه برلین		(بخشی از کتاب مانوی - موزه هنر برلین، gulacsi, 2005)			

(نگارندگان)

جدول ۲. نقش‌مایه گل نیلوفر با زاویه‌دید از بالا بر روی آثار پیش از اسلام ایران

شناسنامه اثر	تصویر	شناسنامه اثر	تصویر	شناسنامه اثر	تصویر
جنس اثر: طلا محل خلق اثر: قفقاز تاریخ خلق اثر: هخامنشیان محل نگهداری اثر: موزه گرگستان		جنس اثر: بشقاب سفال. تاریخ خلق اثر: قرن ۳ ق.م. محل نگهداری: موزه بریتانیایی		جنس اثر: ظرف نقره تاریخ خلق اثر: قرن ۴ ق.م. مازندران. محل نگهداری: موزه بریتانیایی	
جنس اثر: نقش برجسته روی سنگ تاریخ خلق اثر: دوره ساسانی محل نگهداری: تاق بستان نگارندگان		جنس اثر: نقش برجسته سنگی تاریخ خلق اثر: دوره ساسانی محل نگهداری: تاق بستان		جنس اثر: کاغذ تاریخ خلق اثر: دوره مانوی پنجگت محل نگهداری: موزه برلین	

(نگارندگان)

جدول ۳. نقش‌مایه گل نیلوفر با زاویه دید از روبرو بر روی آثار پیش از اسلام ایران

شناسنامه اثر	تصویر	شناسنامه اثر	تصویر	شناسنامه اثر	تصویر
جنس اثر: سنگ تاریخ خلق اثر: دوره هخامنشیان محل نگهداری تخت جمشید		جنس اثر: ریتون نقره تاریخ خلق اثر: دوره ساسانیان محل نگهداری: موزه ارمیتاژ		جنس اثر: گچ بری تاریخ خلق اثر: دوره ساسانیان	
جنس اثر: بشقاب نقره تاریخ خلق اثر: دوره ساسانیان محل نگهداری: کتابخانه ملی پاریس		جنس اثر: نقش برجسته تاریخ خلق اثر: دوره ساسانیان محل نگهداری اثر: موزه متروپولیتن		جنس اثر: نقش برجسته روی سنگ تاریخ خلق اثر: دوره ساسانی محل نگهداری: تاق بستان	
جنس اثر: نقاشی دیواری تاریخ خلق اثر: دوره مانوی پنجگت		تاریخ خلق اثر: ساسانی محل نگهداری: موزه متروپولیتن			

(نگارندگان)

و تجلی صور در این عالم بود. بنابراین، تصویر کردن باژگونه آن (تصویر ۶) زیر ستون‌هایی که بنای کیهان بر آن است (زیرا معبد مثال کیهان است)، به اصالت آسمانی این گل اشاره دارد. شکل و فرم کاملاً درستش نیز اشاره به این داشته که نیلوفر ریشه‌ای آسمانی داشته و برگ‌هایش در عالم ماده به صورت باژگون گسترده شده است (بلخاری، ۱۳۸۴: ۱۱۳). نقش به‌کاررفته در برخی از پایه‌های ستون‌های تخت‌جمشید را می‌توان برگرفته از تصویر واژگون نیلوفر دانست؛ هرچند گیرشمن این نقش را به برگ خرما و وارونه تعبیر کرده است (گیرشمن، ۱۳۹۰: ۲۱۴).

ترکیبی از گل چندپر و نیلوفر

در بسیاری از آثار از جمله روی آجرهای لعابدار شوش، دیواره کاخ آپادانای تخت‌جمشید (تصویر ۳) و پایه ستون‌هایی متعلق به دوره هخامنشی، نقش گلی به صورت ترکیبی از گل چندپر با دید از بالا و نیلوفر با دید از روبرو ترسیم گشته به گونه‌ای که به نقشی سراسری بر روی آجرهای لعابدار شوش تبدیل گشته است. هرچند بیشتر محققین از این گل با عنوان نیلوفر نام برده‌اند اما به نظر نگارندگان، به دلیل اهمیت ایزدمهر و ایزدبانوی آناهیتا در ایران باستان و از آنجا که در بندش گل همیشه بشکفته را به مهر و گل نیلوفر را به آناهیتا نسبت داده

شده، ترکیب آنها در قالب نقش‌مایه می‌تواند حضور این دو ایزد را در صحنه‌های مختلف به تصویر کشیده شده تقویت بخشد. نیز از آنجا که اساطیر کهن تولد مهر (میترا) با ناهید نشسته بر گل نیلوفر نشان داده است، می‌توان این نقش ترکیبی را نمادی از تولد مهر از آناهیتا دانست. نمونه‌هایی از کاربرد این نقش را در جدول ۴ می‌توان مشاهده نمود.

نقش‌مایه گل در نشان‌های قرآنی

بی‌شک، نقش‌مایه گل با همان مبانی نظری و وجوه نمادین خود در فرهنگ ایران پیش از اسلام، نمی‌توانست در هنر دوران اسلامی به کار رود. استفاده فراگیر از نقش انواع گل‌ها در انواع هنرها و همچنین حضور آن در ادبیات و شعر فارسی بیانگر اهمیت این نقش‌مایه در هنر و ادبیات دوران اسلامی است. استفاده از این نقش‌مایه می‌تواند با برخی از آموزه‌های اسلامی مرتبط باشد که در اینجا فقط به چند مورد اشاره می‌شود. گل سرخ یا گل محمدی همواره یادآور نام رسول گرامی اسلام (ص) است.

علامه مجلسی نقل می‌کند که در حدیث آمده است که چون پیغمبر (ص) را به معراج بردند، عرقش به زمین چکید و گل سرخ در آن روئید و پیغمبر (ص) فرمود: هر که بوی مرا خواهد گل سرخ را ببوید (مجلسی، ۱۳۶۲: ۹۴). این دسته از

تصویر ۶. لوح نقره، لرستان، خدایان زروان و اهورامزدا و اهریمن، قرن ۸-۷ ق.م. موزه سین سیناتی (گیرشمن، ۱۳۹۰: ۵۲)

تصویر ۸. زینت نقره، گنجینه زیویه، ۷۰۰ ق.م. موزه لوور پاریس (Godard, 1962: 90)

تصویر ۷. بخشی از پارچه ابریشمی مانوی - خوچو قرن ۸ و ۹ م (کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۱۹۹)

شناسنامه اثر	تصویر	شناسنامه اثر	تصویر	شناسنامه اثر	تصویر
جنس اثر: سفال لعابدار تاریخ خلق اثر: دوره هخامنشیان. محل نگهداری شوش		جنس اثر: سنگ تاریخ خلق اثر: دوره هخامنشیان. محل نگهداری تخت جمشید		جنس اثر: سفال لعابدار تاریخ خلق اثر: دوره هخامنشیان. شوش محل نگهداری موزه لوور	
(اتینگهاوزن، ۱۳۸۷)		(بهار و کسرایان، ۱۳۹۰)		(www.louvre.fr/en)	

(نگارندگان)

از انواع گل‌ها در هنرهای پس از اسلام از جمله در نشان‌های قرآنی، نشانگر تداوم تفکر ایرانیان باستان در بهره‌گیری از این نقش‌مایه نیست و هنرمندان مسلمان تنها از فرم نمونه‌های پیش از اسلام نقش‌مایه گل در حالات مختلف بهره گرفته‌اند. همچنین تداوم این نقش‌مایه در دوره اسلامی را می‌توان به اهمیت‌بخشیدن به گل با استناد به احادیث و روایات اسلامی مرتبط دانست.

- گل چندپر

همان‌گونه که قبلاً اشاره شد، نشان‌های قرآنی درون متن و حاشیه قرآن‌ها ترسیم می‌گشت. همچنین نشان‌های پایان آیاتی از نخستین تزیینات قرآنی است که از قرن سوم ه.ق. متداول گردید. مرکز گل در ترسیم این نقش‌مایه گاهی دایره‌ای کوچک (تصویر ۹ - الف) و در بعضی جاها دایره‌ای با شعاع زیاد در مرکز به اندازه‌ای ترسیم می‌گشت که نوشته‌ای را که مشخص‌کننده عدد آیه بود، دربرمی‌گرفت (تصویر ۹ - ب). همانند این نقش‌مایه در ترسیم برخی از نشان‌های پنج آیه، ده آیه و نشان سجده نیز مشاهده شده است. از قرن هشتم ه.ق.، رسم گل‌های طبیعت‌گرایانه به صورت نقوشی ریز در تزیین نشانه‌ها به کار رفت.

- گل نیلوفر

از متداول‌ترین نقوشی است که در تزیین نشان‌های قرآنی به‌ویژه در تزیین نشان‌های ۵ آیه، ۱۰ آیه، نشان‌های متصل به سرسوره، نشان حزب و جزء و نشان‌های تزیینی مشاهده می‌شود. ترسیم این گل در ۳ حالت دیده شده است: ۱. به اندازه خطوط محیطی نشان قرآنی (تصویر ۱۰ - الف) ۲. به اندازه کوچک‌تر از حالت قبل که در این حالت گل نیلوفر به‌منظور تزیین تنها بخشی از فضای ایجادشده توسط نشان به کار رفته است (تصویر ۱۰ - ب) ۳. ترکیبی از دو حالت ذکرشده (تصویر ۱۰ - پ).

احادیث و روایات که در آنها به گل‌ها اشاره شده، دست‌مایه اشعار و مکاشفات عرفانی بوده است. یکی از مشهورترین عرفای مسلمان که از گل در مکاشفات خود بسیار یاد کرده، *روزبهان بقلی شیرازی* (۵۹۱-۵۲۲ ه.ق.) عارف سده ششم هجری است. بقلی در بحث عشق، بر جمال و جمال‌پرستی تکیه می‌کند و بنابر اهمیتی که برای حسن و زیبایی قایل است به کلیه مظاهر طبیعت دل‌بستگی دارد. ازین‌رو، در مقام رؤیت و بیان حقایق ماوراءالطبیعی از پدیدارهای طبیعی، چون آسمان، آفتاب، آینه، آتش، باران، سیب، بنفشه، یاسمین و گل سرخ کمک می‌گیرد. به‌خصوص گل سرخ در نظر او نمونه عالی زیبایی و مظهری از جمال مطلق است (بقلی شیرازی، ۱۳۶۰: ۶۲). روزبهان در یکی از مکاشفاتش می‌نویسد: «... ناگاه سیمایی دیدم گسترده‌تر از همه آسمان‌ها و زمین و عرش و کرسی. پرتوهای جمال از آن می‌تابید و خود آن از حد هر مثل و مانند درمی‌گذشت. من اما جمالش را به‌صورت گل سرخ دیدم که چونان جهانی در جهان بود که گل‌های سرخ از آن می‌بارید و این منظره را حد و کرانه‌ای نبود. اینجا بود که این سخن پیامبر در دلم افتاد که فرمود: الورد الاحمر من بهاء الله...» (کربن، ۱۳۷۳: ۳۵۵). از طرف دیگر، گل به‌عنوان رمز وحدت وجود در عرفان اسلامی مطرح است. گل شامل دو قطب وحدت در کثرت است. چراکه شکل دایره‌ای آن وحدت و تمامیت را به‌اعتبار اکمل‌بودن شکل دایره در بین سایر اشکال بیان می‌کند و تعداد زیاد گلبرگ‌ها مبین کثرت است. این نکته به گل خاصی منحصر نیست و تمام گل‌ها می‌توانند رمزی از وحدت در کثرت و کثرت در وحدت باشند (هاتف، ۱۳۹۰: ۱۰).

باتوجه‌به این که قرآن معجزه کلام الهی و معجزه خداوند و کتاب مقدس مسلمانان است که در بین مسلمین جهان از ارزش و قداست بالایی نیز برخوردار است، لذا در کنار خوش‌نویسی، تنها هنرهای تجریدی اجازه ورود به قرآن را پیدا نمود. بنابراین می‌توان چنین استنباط کرد که استفاده زیاد

مطالعه تطبیقی نقش‌مایه‌ها در نشان‌های قرآنی و آثار ایران باستان

با بررسی جدول ۵- مطالعه تطبیقی نقش‌مایه‌ها در نشان‌های قرآنی و آثار ایران باستان، می‌توان به مقایسه نقش‌مایه گل چندپر، گل نیلوفر و ترکیب گل نیلوفر و گل چندپر در نشان‌های نسخ قرآنی و آثار پیش از اسلام ایران پی‌برد. به‌گونه‌ای که در نسخ قرآنی ترسیم گل چندپر با گلبرگ‌های متنوع را بیشتر در پایان آیات همچنین در مواردی در پایان هر پنج یا ده آیه و معمولاً درون متن و به‌ندرت در حاشیه شاهدیم. نمونه مشابه آن بر روی اشیای فلزی به‌دست آمده از لرستان، سفال‌های شوش، مهرهای تپه‌گیان نه‌اوند و پس از آن در دوره هخامنشیان در حجاری‌های شوش و تخت‌جمشید و در گچ‌بری‌های ساسانی نیز دیده شده

است. همچنین، ترسیم گل نیلوفر با نمایی از روبرو بیشتر در ترسیم نشان‌های متصل به سرسوره و نشان حزب و جزو نشان تزیینی به‌صورت افقی و در ترسیم نشان‌های پنج آیه به‌صورت عمودی و گاهی نیز با تکرار این نقش‌مایه در محیط دایره به‌چشم می‌خورد. نمونه مشابه این گل در حجاری‌های تخت‌جمشید در دست پادشاهان هخامنشی و همچنین در گچ‌بری‌ها و تزیین دیگر آثار به‌دست آمده از دوره ساسانی مشاهده شده است. اما تفاوت عمده آنها این است که این نقش در آثار ایران باستان واقع‌گرایانه‌تر از نمونه‌های مشابه آن در نشان‌های نسخ قرآنی ترسیم شده است. همچنین در نشان‌های قرآنی این نقش‌مایه به فرم انتزاعی تبدیل شده و تزیینات زیادی نیز به‌وسیله خط و رنگ به آنها افزوده شده است.

ب

الف

تصویر ۹. نشان‌های قرآن با بهره‌گیری از نقش‌مایه گل چندپر، الف: نشان پایان آیه قرن ۸ ه.ق. گنجینه آستان قدس رضوی، قرآن مترجم با شماره ثبت ۲۹۳ (مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۱۶۳) ب: نشان پایان آیه، قرن ۵ ه.ق.، مجموعه ناصر خلیلی (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۵۶)

پ

ب

الف

تصویر ۱۰: نشان‌های قرآنی با بهره‌گیری از گل نیلوفر الف: نشان متصل به سرسوره، قرن ۴ ه.ق. آستان قدس رضوی (مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۶۰) ب: نشان ۵ آیه، قرن ۵ و ۶ ه.ق. آستان قدس رضوی (مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۷۶) پ: نشان متصل به سرسوره، قرن ۵ ه.ق.، مجموعه ناصر خلیلی (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۶۵)

جدول ۵: مقایسه تطبیقی نقش مایه گل در نشان های قرآنی و آثار پیش از اسلام ایران

تصویر اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	شناسنامه اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	تصویر نشانه قرآنی	شناسنامه نشانه قرآنی	تصویر اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	شناسنامه اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	تصویر نشانه قرآنی	ناسنامه نشانه قرآنی
	جنس اثر: مهرگلی تاریخ خلق اثر: ۳۳۰۰- ۲۶۰۰ ق.م. تپه گیان نهایوند محل نگهداری موزه لوور		نوع نشان: پایان آیه تاریخ کتابت: قرن ۳ ه.ق. محل نگهداری اثر: مجموعه خلیلی		جنس اثر: برنز محل خلق اثر: لرستان تاریخ خلق اثر: محل نگهداری اثر: موزه لوور		نوع نشان: نشان پایان آیه تاریخ کتابت: قرن ۸ ه.ق. محل کتابت: محل نگهداری اثر: گنجینه آستان قدس رضوی
	جنس اثر: گچ بری محل خلق اثر: ری تاریخ خلق اثر: ساسانی محل نگهداری اثر: موزه هنری پنسیلوانیا		نوع نشان: نشان پایان آیه، تاریخ کتابت: قرن ۴ ه.ق. محل کتابت: سیسیل، محل نگهداری اثر: مجموعه خلیلی		جنس اثر: سنگ محل خلق اثر: شوش تاریخ خلق اثر: قرن ۴ ق.م. هخامنشیان محل نگهداری اثر: موزه لوور		نوع نشان: نشان ۱۰ آیه. تاریخ کتابت: قرن ۵ ه.ق. محل نگهداری اثر: مجموعه خلیلی
	جنس اثر: بشقاب نقره تاریخ خلق اثر: دوره ساسانیان محل نگهداری: کتابخانه ملی پاریس		نوع نشان: نشان ۱۰ آیه، تاریخ کتابت: قرن ۸ ه.ق. محل کتابت: همدان، محل نگهداری اثر: کتابخانه ملی قاهره		جنس اثر: نقش یرجسته سنگ محل خلق اثر: تخت جمشید تاریخ خلق اثر: قرن ۵ ق.م. محل نگهداری اثر: تخت جمشید		نوع نشان: نشان ۱۰ آیه، تاریخ کتابت: قرن ۴ ه.ق. محل نگهداری اثر: گنجینه آستان قدس رضوی،

ادامه جدول ۵. مقایسه تطبیقی نقش مایه گل در نشان‌های قرآنی و آثار پیش از اسلام ایران

تصویر اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	شناسنامه اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	تصویر نشانه قرآنی	شناسنامه نشانه قرآنی	تصویر اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	شناسنامه اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	تصویر نشانه قرآنی	شناسنامه نشانه قرآنی
	جنس اثر: سنگ تاریخ خلق اثر: دوره ساسانی محل نگهداری: موزه چهل ستون اصفهان		نوع نشان: نشان تزیینی، تاریخ کتابت: قرن ۴ ه.ق محل نگهداری اثر: گنجینه آستان قدس (رضوی) تاریخ کتابت: قرن ۴ ه.ق محل نگهداری اثر: گنجینه آستان قدس (رضوی) تاریخ کتابت: قرن ۴ ه.ق محل نگهداری اثر: گنجینه آستان قدس (رضوی)		جنس اثر: نقش برجسته تاریخ خلق اثر: دوره هخامنشیان. محل نگهداری: تخت جمشید (بهار و کسرییان، ۱۳۹۰)		نوع نشان: نشان تزیینی، تاریخ کتابت: قرن ۷ ه.ق، محل نگهداری اثر: گنجینه آستان قدس رضوی
	جنس اثر: سفال لعابدار تاریخ خلق اثر: دوره هخامنشیان. محل خلق اثر: شوش محل نگهداری: موزه لوور		نوع نشان: نشان متصل به سرسوره، تاریخ کتابت: قرن ۵ ه.ق، محل نگهداری اثر: مجموعه خلیلی		جنس اثر: نقش برجسته تاریخ خلق اثر: آشوریان محل نگهداری: موزه مترو پولیتن (metmuseum.org)		نوع نشان: نشان متصل به سرسوره، تاریخ کتابت: قرن ۵ ه.ق، محل نگهداری اثر: مجموعه خلیلی
	جنس اثر: ظرف طلای مرصع کاری شده تاریخ خلق اثر: دوره ساسان محل نگهداری: دیرسین، موریس، سوییس (پوپ، ۱۳۸۷: ۲۴۸)		نوع نشان: نشان ۵ آیه تاریخ کتابت: قرن ۸ ه.ق-محل کتابت: بغداد. محل نگهداری اثر: مجموعه خلیلی منبع تصویری: (خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۱۱)		جنس اثر: گچ بری تاریخ خلق اثر: دوره ساسانی محل خلق اثر: تیسفون محل نگهداری: موزه دولتی برلین (https://depts.washington.edu)		نوع نشان: نشان ۱۰ آیه، تاریخ کتابت: قرن ۸ ه.ق. محل کتابت: بغداد، محل نگهداری اثر: مجموعه خلیلی (خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۰۳)

ادامه جدول ۵. مقایسه تطبیقی نقش مایه گل در نشان های قرآنی و آثار پیش از اسلام ایران

تصویر اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	شناسنامه اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	تصویر نشانه قرآنی	شناسنامه نشانه قرآنی	تصویر اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	شناسنامه اثر مربوط به پیش از اسلام ایران	تصویر نشانه قرآنی	شناسنامه نشانه قرآنی
	جنس اثر: سنگ تاریخ خلق اثر: دوره ساسانی محل خلق اثر: محله نگهداری : موزه چهل ستون اصفهان منبع تصویری: نگارندگان		نوع نشان: نشان ۵ آیه تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ه.ق-محل نگهداری اثر: گنجینه آستان قدس رضوی- منبع تصویری: (موسسه آفرینش های هنری و سازمان کتابخانه ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۷۶)		جنس اثر: نقش برجسته تاریخ خلق اثر: دوره هخامنشیان. محل نگهداری تخت جمشید منبع تصویری: (بهار و کسرائیان، ۱۳۹۰)		نوع نشان: نشان ۵ آیه تاریخ کتابت: قرن ۷ ه.ق-محل کتابت: شرق ایران-محل نگهداری اثر: مجموعه خلیلی-منبع تصویری: خلیلی، (۱۳۸۰: ۸۵)
 (https://depts.washington.edu/silkroad/museums/mia/bezeklik.htm)	جنس اثر: نقاشی کتاب تاریخ خلق اثر: دوره مانوی محل نگهداری : موزه هنر برلین	 (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۱۱)	نوع نشان: نشان ۵ آیه تاریخ کتابت: قرن ۴ ه.ق.، محل نگهداری اثر: مجموعه خلیلی	 (کلیم کایت، ۱۳۸۹: ۱۹۹)	جنس اثر: پارچه ابریشم تاریخ خلق اثر: قرن ۹ و ۸ م محل خلق اثر: خوچو	 (مؤسسه آفرینش های هنری و سازمان کتابخانه ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۷۶)	نوع نشان: نشان متصل به سرسوره، تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ه.ق.، محل نگهداری اثر: گنجینه آستان قدس رضوی
 (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۱۸)	جنس اثر: طلا محل خلق اثر: قفقاز تاریخ خلق اثر: هخامنشیان محل نگهداری اثر: موزه گرجستان	 (نگارندگان)	نوع نشان: نشان ۱۰ آیه تاریخ کتابت: قرن ۷ ه.ق. محل نگهداری اثر: گنجینه نسخ خطی آستان قدس رضوی	 (https://depts.washington.edu/silkroad/museums/mia/bezeklik.html)	جنس اثر: نقاشی کتاب تاریخ خلق اثر: دوره مانوی پنجکنت محل نگهداری : موزه برلین	 (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۶۲)	نوع نشان: نشان سجده تاریخ کتابت: قرن ۵ ه.ق. محل نگهداری اثر: مجموعه خلیلی

نتیجه‌گیری

ترسیم و تذهیب نشان‌های پایان آیه، پنج آیه، ده آیه، متصل به سرسوره، حزب، جزء و نصف جزء، تزیینی، سجده و صدر و ذیل در قرآن کریم، به‌عنوان علامتی جهت اطلاع تلاوت‌کننده کلام‌الله مجید، از قرون اولیه کتابت قرآن مورد توجه کاتبین و مذهبیین قرآن قرار داشت. به‌منظور دستیابی به نخستین پرسش پژوهش یعنی وجود شباهت بین نقش‌مایه گل در تزیین نشان‌های قرآن و آثار پیش از اسلام ایران، می‌توان دریافت که با توجه به اهمیت مهر و ناهید در میان ایرانیان باستان و آیین‌های پیش از زردشتی، دین زردشتی و آیین مانوی، حضور پررنگ مهر و ناهید سبب استفاده فراوان از نقش گل‌های مرتبط با آنها در نخستین دست‌ساخته‌های ایرانیان از سفالینه‌های شوش و مفرغ‌های لرستان و آثار تپه گیان و مارلیک تا اشیای به‌دست‌آمده از دوره هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان، گردیده است. اما این تفکر با ورود اسلام در میان ایرانیان از بین رفت و استفاده زیاد از انواع گل‌ها در هنرهای پس از اسلام از جمله در نشان‌های قرآنی، باعث تداوم تفکر ایرانیان باستان در بهره‌گیری از این نقش‌مایه نبوده است و بهره‌گیری و تداوم نقش‌مایه گل در نشان‌های قرآنی را می‌توان به‌دلیل ممنوعیت تصویرگری در اسلام و روی آوردن هنرمندان به نقوش تجریدی و انتزاعی دانست. همچنین استفاده از این نقش‌مایه را می‌توان با برخی از آموزه‌های اسلامی مرتبط دانست بنابراین، هنرمندان مسلمان تنها از فرم نمونه‌های پیش از اسلام نقش‌مایه گل در حالات مختلف بهره گرفتند.

در پاسخ به دومین پرسش پژوهش، وجود تشابه در کدام دسته از نقوش گل‌ها دیده می‌شود، نتایج حاصل از تحقیق بیان می‌کند که گل‌های ایجادشده بر روی آثار پیش از اسلام ایران در سه گروه: گل‌های چندپر، نیلوفر و ترکیبی از گل چندپر و نیلوفر قابل تشخیص است.

نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که تنها با بررسی فرمی می‌توان کاربرد نقوش گل را در نشان‌های قرآنی و تداوم کاربرد نقش گل در آثار هنر ایران باستان دانست. همچنین مشخص شد که گل نیلوفر در آثار دوران پیش از اسلام ایران از زوایای دید متفاوت به تصویر درآمده است. بنابراین با تطبیق نقش گل چندپر و نیلوفر در حالات گوناگون در این آثار و نشان‌های قرآنی می‌توان به وجود کاربرد زیاد این نقش در نشان‌های قرآن و آثار ایران باستان پی برد.

مطالعه تطبیقی مفاهیم نقش‌مایه گل در بین ایرانیان پیش از اسلام و آثار پس از اسلام ایران را می‌توان در پژوهش‌های آتی مورد بررسی قرارداد؛ که مطالعه مبانی نظری کاربرد نقش‌مایه گل در هنر اسلامی نیز می‌تواند به شناخت بهتر این آثار منجر گردد. همچنین با توجه به غنای نقش و رنگ در نشان‌های قرآنی، مطالعه دیگر نقش‌مایه‌های مشترک در نشان‌های قرآنی و آثار ایران باستان می‌تواند دست‌مایه پژوهش‌های آتی در این زمینه باشد. علاوه بر اینها، در پژوهش‌های آتی می‌توان به تداوم نقش‌مایه‌های گل به‌کاررفته در کتاب‌آرایی، صنایع دستی و تزیینات وابسته به معماری نیز پرداخت.

پی‌نوشت

۱. «نخستین تذهیب‌ها را فقط در محل جدایی آیه‌ها شاهدیم که در قرآن‌های سبک حجازی نمایی کاملاً بدوی و ابتدایی دارد و در قرآن‌های سبک اولیه عباسی از قرون دوم به بعد است که صورتی پیچیده تر به خود می‌گیرد» (خلیلی، ۱۳۷۹: ۲۱) همچنین به نظر آنتینگ‌هاوزن، در قرآن آرایه‌هایی شامل پنجمین و دهمین آیه محلی برای مکث، پایان تلاوت روزانه و تقسیم‌بندی بین جزوهای دیگر بود (آنتینگ‌هاوزن، ۱۳۸۹: ۲۲۳).

منابع و مأخذ

- اتینگهاوزن، ریچارد (۱۳۸۷). تذهیب نسخ خطی، **سیری در هنر ایران**. به کوشش آرتور پوپ و فیلیس آکرمن، ترجمه زهرا باستی، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- باستید، روژه (۱۳۷۴). **هنر و جامعه**. ترجمه غفار حسینی، چاپ اول، تهران: توس.
- بالترو شائیتیس، پورویس (۱۳۸۷). گچبری ساسانی (آرایه‌ها). **سیری در هنر ایران**. به کوشش آرتور پوپ و فیلیس آکرمن، ترجمه نوشین دخت نفیسی، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- بقلی شیرازی، روزبهان (۱۳۶۰). **عبرالعاشقین**. ترجمه محمد معین، چاپ اول، تهران: انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.
- بلخاری، حسن (۱۳۸۴). **اسرار مکنون یک گل**. چاپ اول، تهران: حسن افرا.
- بلنیتسکی، الکساندر (۱۳۹۰). **هنر تاریخی پنجکنت**. ترجمه عباسعلی عزتی، تهران: فرهنگستان هنر.
- بهار، مهرداد و کسرائیان، نصرالله (۱۳۹۰). **تخت جمشید**. چاپ هشتم، تهران: مهر ویستا.
- پوپ، آرتور ایهام (۱۳۸۷). رابطه میان جغرافیا و هنر در ایران، **سیری در هنر ایران**. به کوشش آرتور پوپ و فیلیس آکرمن، ترجمه نجف دریابندری، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- _____ . **منزلت هنر ایران، سیری در هنر ایران**. به کوشش آرتور پوپ و فیلیس آکرمن، ترجمه نجف دریابندری، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- _____ . **سیری در آرایه‌های ایرانی، سیری در هنر ایران**. به کوشش آرتور پوپ و فیلیس آکرمن، ترجمه باقر زهرا باستی، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- خدام‌محمدی، مریم و مرائی، محسن (۱۳۹۴). بررسی طرح و تزیین در نشانه‌های پنج آیه در قرآن‌های سده اول تا نهم هجری قمری، **نگره**. سال دهم، (۳۳)، ۲۰-۵.
- خلیلی، ناصر (۱۳۷۹). **مجموعه هنر اسلامی**. چاپ اول، ترجمه پیام بهتاش، تهران: کارنگ.
- _____ (۱۳۸۰). **مجموعه هنر اسلامی**. چاپ اول، ترجمه پیام بهتاش، تهران: کارنگ.
- دومکنم، آر (۱۳۸۷). آثار بازمانده از دوره هخامنشی و پس از آن در شوش، **سیری در هنر ایران**. به کوشش آرتور پوپ و فیلیس آکرمن، ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- رضوی، اکرم‌السادات و خواجه‌گیر، علیرضا (۱۳۹۲). بررسی نقش نیلوفر آبی در هنر ایران باستان و دوره اسلامی، **پژوهش هنر**. سال سوم، (۶)، ۱۱۰-۱۰۱.
- سودآور، ابوالعلاء (۱۳۸۴). **فره ایزدی در آیین پادشاهی ایران باستان**. چاپ اول، تهران: نی.
- شیرازی، علی‌اصغر و صادق‌پور، ابوالفضل (۱۳۹۱). بررسی تأثیر تزیینات نگاره‌های مانده از تزیین قرآن‌های قرون اولیه اسلامی موجود در موزه قرآن امام رضا(ع)، **هنرهای زیبا**. دوره ۱۷، (۴)، ۳۳-۴۴.
- فرنیغ دادگی (۱۳۹۰). **بندش**. ترجمه مهرداد بهار، چاپ چهارم، تهران: توس.
- کرین، هانری (۱۳۷۳). **آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی**. ترجمه داریوش شایگان و باقر پرهام، چاپ دوم، تهران: فرزانه.
- کسن، استانی (۱۳۸۷). **پیکره‌تراشی هخامنشی، سیری در هنر ایران**. به کوشش آرتور پوپ و فیلیس آکرمن، ترجمه پرویز مرزبان، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- گیرشمن، رومن (۱۳۹۰). **هنر ایران در دوره ماد و هخامنشی**. ترجمه عیسی بهنام، چاپ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- _____ . **هنر ایران در دوره پارتی و ساسانی**. ترجمه بهرام فره‌وشی، چاپ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- لینگز، مارتین (۱۳۷۷). **هنر خط و تذهیب قرآنی**. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، چاپ اول، تهران: گروس.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۲). **بحار الانوار: جلد ۱۶ (آداب و سنن)**. ترجمه محمدباقر کمره‌ای، چاپ اول، تهران: اسلامیه.
- مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی (۱۳۹۱). **شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (منتخب قرآن‌های نفیس از آغاز تا سده نهم هجری قمری)**. چاپ اول، مشهد: پدیدآورنده.
- هاتف، حامد (۱۳۹۰). رمز گل در ادبیات فارسی، **کتاب ماه ادبیات**. سال ۱۵، (۴۸)، ۱۲-۴.
- هرمان، جورجینا (۱۳۷۳). **تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان**. ترجمه مهرداد وحدتی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- یواخیم کلیم کایت، هانس (۱۳۸۴). **هنر مانوی**. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، چاپ اول، تهران: اسطوره.

- Godard, A. (1962). **L'Art de l'Iran**. Paris: Arthaud.
- Gulacsi, Z. (2005). **Mediaeval Manichean book art**. Boston: Brill leiden.
- Lings, m. (2005). **Splendours of Qur'an Calligraphy & Illumination**. liechtenstein: Thesaurus Islamicus Foundation.
- URL 1: www.metmuseum.org (access date: 2014/12/01)
- URL 2: [www. Britishmuseum.org](http://www.Britishmuseum.org) (access date: 2014/12/15)
- URL 3: www.louvre.fr/en (access date: 2014/11/09)
- URL 4: <https://depts.washington.edu/silkroad/museums/mia/bezeklik.html> (access date: 2014/12/15)
- URL 5: www.asia.si.edu. (access date: 2014/11/05)

Received: 2015/11/29

Accepted: 2016/4/27

The Study of Floral Motifs in Pre-Islamic Iran and its Comparison with the Signs of Quran in 4th- 9th centuries AH

Maryam Khodammohammadi* Mohsen Marasy**

Abstract

The influence of the religion, traditions and beliefs in the art of different historic eras is a common phenomenon. In addition, historical and theological backgrounds of the considered population have also a great role in the formation of the art. Iranians created valuable works with precision and elegance during different historical periods and decorated them with various motifs to improve their appearance. After Islam, artists mostly attempted to write and decorate divine revelations and particularly the holy verses of Quran. Of the most decorated Quran arrays the signs of Quran can be mentioned in which the floral motifs were applied in various states. The main objective of this research is to introduce and analyze the floral motifs in the Iranian pre-Islamic works and their comparison with the motifs of Quran signs. The question is as follows: What are the similarities in floral motifs of the Quran signs and the works of the pre-Islamic Iran? And if there is a similarity, in which group of floral motifs can be seen? In order to answer the question, data collection was conducted using library documents and observing the works.

This study is a descriptive and comparative approach with collecting data from library documents and observations. It was concluded that the floral motif in the signs of five verses, signs attached to head of the Suras and Hezb and Juz signs could be inspired by the motifs used in the Iranian ancient works, before the age of Zoroaster to the time of Sassanians, applied in various angles and states.

Keywords: Quran, pre-Islamic Iran, Quran signs, Semiotics, Multi-petal flowers

* M.A in Art Studies, Shahed University, Tehran.

** Assistant Professor, Shahed university of Tehran.